

על האוסף הכי הכי

יצירתם של אנטוניו קטלנו (איטליה)
ויהונתן בן חיים (ישראל)
בימוי: נעמי יואלי
ביצוע: יהונתן בן חיים, תיאטרון הקרון

מאמר מאת מרית בן ישראל

לשמוע את רחש הגלים

כשאנחנו מתרגלים למהו, טען ויקטור שְקֶלובְסְקִי (חוקר ספרות רוסי, 1893–1984), אנחנו מפסיקים להרגיש בו; מי שגר ליד הים, למשל, אינו שומע את רחש הגלים. תפקידה של האמנות על פי שקלובסקי וידידיו (הידועים גם בשם "הפורמליסטים הרוסים") הוא להחיות את המציאות מחדש, לגרום לנו "לשמוע את רחש הגלים", "להחזיר לאבן את אבניה". איך היא עושה זאת, האמנות? היא מציגה דברים פשוטים ויומיומיים - כמו אבן או כמו רחש הגלים - בצורה לא צפויה, באופן שמעכב קצת את תהליך הקליטה שלנו וגורם לנו לחוש בקיומם. שקלובסקי קרא לזה "דֶה-אוטומטיזציה", כלומר תהליך שמבטל את האוטומטיות של הקליטה, ובתרגום לעברית - "הזרה" מלשון "זר". כשמהו מוכר נראה כזר, ולו לרגע, זה גורם לנו לשים לב אליו ולגלות אותו מחדש.

וזה בדיוק מה שקורה לקהל של האוסף הכי הכי, יצירתם המשותפת של אנטוניו קָטָלָנו, אמן רב תחומי (ליצן, שחקן, משורר, צייר ופסל), ושל יהונתן בן חיים, מספר ובובנאי מתיאטרון הקרון.

"אני אוסף דברים פשוטים מאוד", מכריז יהונתן

בתחילת ההצגה, "לא נדירים אבל מיוחדים... אני אוסף עלים, נוצות, עננים... אני אוסף צלילים... אני אוסף עקבות וסימנים. כל דבר משאיר סימן: נשיקה בלחי, צביטה של הדוד, המחשבות, הצער, השמחה, הצפורים ברוח...".

הקהל של האוסף הכי הכי יושב על שטיחים ומחצלות, בין ארונות תצוגה פתוחים שמכילים את האוספים. כל ארון מעוצב כדמות ששומרת על אוסף מסוים: קרקה שומר על אוסף השלג ועל אוסף ה"שירים ללא מילים", נונו אחראי לאוסף העננים, וכו'. ויהונתן עובר מאוסף לאוסף, מספר, משחק ומדגים, וגורם לנו לגלות מחדש את הדברים הכי קטנים. "אבל האוסף הכי הכי שלי", הוא אומר... בכל פעם על אוסף אחר.

המתנה לעלה נושר

אוסף העלים הוא בעצם אוסף זכרונות; מתחת לכל עלה נרשם מספרו ושם המקום שבו נשר. כל עלה הוא מזכרת מרגע חשוב או מיוחד. עלה "רגיש, שלא רצה לנשור" תלוי בתוך קופסה משלו. יהונתן מנגן לו בשקט, והעלה הרגיש חולם שהוא עדיין מתנדנד על הענף. ויש גם מקום ריק באוסף, לעלה שעוד לא נשר. "כל כך הרבה סבלנות וזמן צריך עד שעלה קטן נופל..." אומר יהונתן. הוא מזמין מתנדב מהקהל לשבת על הכיסא שמעליו מתנדנד העלה ולהמתין לנשירתו. כיסא המתנה הופך את נשירת העלה לאירוע חשוב ומיוחד. זוהי מעין במה פשוטה ופיוטית שמזכירה שיר הייקו יפני.

הייקו

איזו קרירות
כפות רגליים על קיר –
שנת צהריים¹

זהו שיר הייקו² שכתב באשו, משורר יפני מן המאה השבע עשרה. שירת הייקו נולדה ביפן לפני כחמש מאות שנה. מדובר בשירים קצרצרים שנכתבו (ועדיין נכתבים) על פי כללים נוקשים מאוד. כל שיר מתאר רגע במילים פשוטות ומדויקות, מצביע על תמונה קטנה, כל כך רגילה שלא מבחינים בה, ומעורר בקורא גלים של רגשות, מחשבות, זכרונות.

כיסא המתנה לעלה הנושר מזכיר במיוחד שיר אחר של באשו:

אגל טל מושלם
על עלה עץ האדר
ממתין לנשור³

שירים ללא מילים

"אבל האוסף הכי הכי שלי", אומר יהונתן, "הוא אוסף השירים של קרקה, חוקר שלג ומשורר של שירים ללא מילים".

ניקח לדוגמא את שירו של קרקה "הרוח בעצים". השיר

מוליך את הבובה במעלה הענף. הגוזל מטפס, מטפס, מטפס, ו... נופל בנקישה לבסיס שבו נעוץ הענף. הוא אינו מצליח להמריא. אחרי כמה נסיונות כושלים יהונתן מבקש מאחד הילדים להחליף אותו. יש ילדים שמחקים את הדוגמה של יהונתן ומפילים את הגוזל באכזריות. אבל מפעם לפעם מגיע מתנדב רחב-לב (או כזה שפשוט זוכר את שם השיר), וכשהגוזל מגיע לקצה הענף, הוא מתרומם ומתחיל לרחף.

יהונתן אינו מכוון את המתנדבים בשום צורה. הקהל שם לב לזה וחרד לגורלו של הגוזל. הרגע שבו הוא מצליח לנסוק הוא רגע של חסד אמיתי בהצגה.

שיתוף הקהל

כפי שראינו עד כה, הקהל הוא שותף פעיל בהאוסף הכי הכי, ויהונתן אכן מכיר בתרומתם של המתנדבים ומעניק להם אותות כבוד: "נכס תרבות של האנושות ואוצר קטן של אבא ואמא", כך נכתב על מדבקה דמוית לב שהוא מצמיד ברוב טקס לחולצתם. לפעמים מדובר במתנדב בודד, ולפעמים בקבוצה של מתנדבים שמחלקים ביניהם את אחד האוספים, את אוסף המים העומדים למשל: כל מתנדב מקבל צנצנת מים מים אחר (מן הכנרת, מים המלח, מן הים האדום, השחור, ועוד כמה ימים ששכחתי), פותח את המכסה ומאזין לסודות המים.

שיתוף הקהל קיים בכל רובד של האוסף הכי הכי: מן החלל - הקהל יושב בתוך השטח שבו פועל השחקן -

הוא בעצם מעין מתקן: "העצים" הם ענפים דקיקים וזקופים שנעוצים בבוץ עץ. יהונתן פונה לקהל ומזמין מתנדבת קטנה להיות "הרוח". בזמן שהמתנדבת נושפת אוויר מפיה בכל כוחה, מוציא יהונתן את "העצים" מן החורים האנכיים שלהם ונועץ אותם בחורים אלכסוניים, כאילו התכופפו ברוח. אחר כך הוא מזמין את המתנדבת "לנשוב" מהצד השני. היא נושפת, ויהונתן מוציא "עץ" אחר "עץ" ונועץ אותו בַּחור שמטה אותו לצד השני. הילדה נושפת קצת רוק מרוב התרגשות, ויהונתן מנגב את לחיו. "אמרתי רוח, לא גשם...!", הוא נוזף בה. היא מתפקעת מצחוק ואיתה כל שאר הילדים. הבדיחה ילדותית אבל יש בה מן הפיוט; הילדה מקבלת לרגע העצמה מיתולוגית: הבל פיה הוא רוח והרוק שלה הוא גשם. היא הופכת לאלה קטנה ששולטת בכוחות הטבע. וכך או אחרת, ההפרדה הגלויה בין הסיבה ("רוח") לבין התוצאה ("העץ מתכופף") יוצרת הזרה ומעלה חיוך על שפתי הצופים.

גם "הרוח בעצים" של קרקה מזכיר הייקו. אבל הבגרות והחומרה המסויימת שמאפיינים את שירי הייקו מתרככים בזכות ההומור ובזכות מתיקותה של המתנדבת. שיתוף הקהל מאזן את המינימליזם⁴ ואת ההפשטה של ההצגה הקטנה.

הרהור:

שיר בלי מילים? למה קוראים לזה שיר, בעצם?

ועוד שיר/מתקן: "הגוזל שלמד לעוף". השיר מורכב מענף קירח ומבוכת גוזל פשוטה עשויה איצטרוכל ונוצות. יהונתן

לחלק את הדפים! לא נורא, בפעם הבאה הוא יזכור...
הרגע הקטן הזה חושף את אחת מהנחות היסוד של
ההצגה: לא המטרה חשובה (הספינה המקופלת), אלא
ההנאה שבדרך, הדמיון והמשחק.
ועוד שיר-ללא-מילים של קרקא: דו-שיח בין הזאב הרעב
לבין הארנב. יהונתן מפליא לדקלם אותו. כדי שתוכלו לשמוע
את השיר בדמיונכם הוספתי "הוראות ביצוע" בסוגריים:

זאב (בנביחה מאיימת): אָרְרָרְר אָרְרָרְר...
ארנב (מתחנן): לא אָרְרָרְר אָרְרָרְר!
זאב (מאיים): גְרָרְר... גְרָרְר...
ארנב: (מתחנן) לא גְרָרְר...
זאב: (מתפלא) אם לא זה ולא זה, אז מה?
ארנב: (בבהילות) תִּיגְיִן דִּיגְיִן...

זהו דו-שיח בסיסי - כמה רמזים שעל פיהם יוצר הקהל
את הסיטואציה בדמיונו. במקום מילים יש צלילים שגם
ילד קטן מאד (בגיל שבו קוראים לאקדה "פיו" על פי
צליל הירייה ואפילו לפני כן, כשאומרים "הַמְּהֵמְ" במקום
"לאכול") יכול להבין. ומצד שני יש כאן גרסה עכשווית,
מצחיקה, של שירה פוטוריסטית.

זַנְג-טוּמְב-טוּמְב או שירה פוטוריסטית

הפוטורזים הוא זרם אמנותי שנולד באיטליה בראשית
המאה העשרים, ואשר חרת על דגלו את פולחן המהירות

ועד לזמן: בדרך כלל בתיאטרון השחקן הוא שקובע מתי
תתחיל ההצגה, אבל בהאוסף הכי הכי, גם הכוח הזה נמסר
לקהל; יהונתן מקבל כל צופה באופן אישי. הוא מזמין
אותו לשבת ומזהיר אותו לא לדרוך על ידידתו הקטנה,
הנמלה גלילאו, שמשוטטת בסביבה. כלומר, הצופה
הראשון שנכנס "מתניע" את ההצגה.

ככל שההצגה מתקדמת, מתרחב שיתוף הקהל: הצופים
ממלאים משימות וזוכים להוקרה, הם מוסיפים הומור
ומשפיעים על מהלך ההצגה, ולא פחות חשוב - הם
משלימים את המופע בדמיונם. ואני לא מתכוונת לפרטים
שוליים; גיבורה חשובה כמו הנמלה גלילאו קיימת רק
בדמיונם של הצופים. הם יוצרים אותה בעזרת רמזים שהם
מקבלים מיהונתן. הוא דואג לשלומה, הוא מתפתל ומצחקק
כשהיא זוחלת כביכול במעלה שרוולו אל בית השחי שלו,
והוא בונה לה גשרים ארוכים במהלך ההצגה כדי שתוכל
להגיע בשלום למחוז חפצה. הקהל אינו צריך לראות נמלה
כדי להזדהות איתה וליהנות מתעלוליה.

כשצופה משלים פרטים בדמיונו, נפרץ הגבול בין
עולמו הפנימי לבין עולמה של ההצגה. כל אחד מהצופים
מעניק להצגה משהו משלו, ובכך מכבד מפנים אותה ומצרף
אותה לעולמו הפנימי.

בשלב מסוים של ההצגה מלמד יהונתן את הילדים לקפל
אונייה מנייר. כולם מחזיקים דף דמיוני ומקפלים אחריו.
תנועות הקיפול הופכות למין ריקוד. יהונתן משגיח על
הילדים בשבע עיניים, שלא יטעו בקיפול... "אם עשיתם
כמוני", הוא אומר לבסוף, "אז יש לכם עכשיו ביד... רגע,
למה אין לכם ספינת נייר?" - אוי ואבוי, הוא "שכח"

הכאב הופך ליופי

אחד מן האוספים היפים בהצגה הוא אוסף העננים המצויירים של נונו "משורר העננים". נונו הוא אסיר עולם, שנגזר עליו, כפי שמספר יהונתן, "לאכול רק לחם מטוגן ומים מעופשים". כל העננים באוסף של נונו מצויירים על דפים זהים - מִלְפָּנֵי נייר בצורה ובגודל של חלון תא הכלא שלו. השמים הנשקפים מן החלון הם כל מה שרואה נונו מן העולם שבחוץ. הם מסמלים את הטבע, את החופש, את כל מה שחסר לו בחיים. חלון הגעגועים הופך לדף ציור, לאמנות. הכאב הופך ליופי. כך קל יותר להכיל אותו.

משוררים וילדים

ההישג של האוסף הכי הכי הוא נדיר; ההצגה האמנותית, המושפעת משירת ההייקו היפנית ומן האוונגרד האירופי של תחילת המאה העשרים, מצליחה במין קסם, להפוך את המקורות הללו לנגישים ומחויכים, וכל זאת מבלי לפגוע במהותם ומבלי להתאמץ, כאילו מאז ומתמיד נועדו לילדים.

ואולי באמת נועדו; ארכימדס, אחד המדענים הגדולים של העולם העתיק (מי שזכה להארה גאונית באמבטיה, וזינק מן המים בקריאות, "מצאתי, מצאתי!") אמר: "תנו לי נקודת משען וארים את העולם כולו". והיוצרים של האוסף הכי הכי אמנם מצאו את נקודת המשען שלהם: הזיקה הטבעית בין ילדים

והמכונה, דחיית העבר והאדרת המלחמה⁵. הפוטוריסטים ערכו אירועים רב תחומיים שבהם הציגו את הציורים ואת הבלטים החדשניים שלהם, ניגנו "מוזיקת רעש" (כשמה כן היא) ודיקלמו את השירים שכתבו. השירה הפוטוריסטית היתה שירה תאטרלית ומוזיקלית. היא נועדה לכיצוע חי והעדיפה את הצליל של המילה על פני המשמעות.

ערב פוטוריסטי, אומברטו בוצ'יוני, 1911

ינג-טונב-טונב, כך נקרא שיר מלחמה שכתב מרינטי (מראשי הפוטוריזם האיטלקי). למילים אלה אין משמעות באיטלקית. הן פשוט מבטאות צלילי קרב (כמו ה"פיו פיו" של ילדים). מרינטי עודד משוררים להמציא מילים, ומצד שני התנגד למילים מופשטות שצריך להתאמץ כדי להבין אותן. תפקידן של המילים-צלילים לדעתו הוא להמחיש את העולם, ליצור אותו מחדש בצלילים, כך שכל מי שמקשיב יוכל לחוש אותו.

אותנו הם פתחים. בכל עלה יש פתח לסיפור'. אנטוניו לימד אותי ליצור בקלות, כמו שאני מספר. המפגש איתו גרם לי אפילו לצייר, מה שאף פעם לא עשיתי מפני שאחי היה הצייר במשפחה. אבל עם אנטוניו הכול אפשרי".

יוצרים רבים מאמינים שלכל יצירת אמנות יש צורה אחת, אידאלית, סופית, ואחרי שמגיעים אליה אסור לשנות אף צליל ואף תנועה כדי לא לקלקל. הגישה של אנטוניו הפוכה – משחקית, זורמת, פתוחה. ההצגה, לפי טעמו, היא מעין שיחה שמתנה ומתפתחת בטבעיות במפגש עם הקהל. וברוח זו גם העביר אותה ליהונתן. לא רק שלא הציב לו תנאים, אלא אף עודד אותו להוסיף, לשנות, לעוף הלאה בכוחות עצמו.

ועכשיו הגיע תורו של הקהל ליהנות מן המתנה. יהונתן מעביר אליו את הסיפורים ואת החפצים, וגם את האיכות האנושית שקיבל מאנטוניו – את החופש, את ההנאה. רוח יצירתית ומחוייכת שורה על האוספים הממשיים והדמיוניים. שעה ארוכה אחרי סוף ההצגה הילדים עדיין משתהים, משיטים סירות עם מפרשי נוצה, מנסים להנשיר את העלה העקשן שעדיין תלוי על הענף, מציצים בספרים, מקבלים אותות כבוד. כמו שכתב אורי בן העשר: "אחד הדברים הכי טובים בהצגה הזאת הוא שהקהל לוקח בה חלק. הרעיון להציג דברים פשוטים ולהפוך אותם למיוחדים, או להתייחס לדברים יומיומיים בדרך מיוחדת – הוא רעיון טוב. וחוף מזה, קיבלתי בתור פרס מדבקה עם התואר שאני נכס תרבותי של האנושות. ולמה? כי הקשבתי לצנצנת עם מים מים המלח, והם אמרו לי שהם אוהבים דגים מלוחים".

לכין משוררים ואמנים בכלל; האופן שבו מגלים ילדים את העולם נושק לחוויה האמנותית. ילדים עוד לא בטוחים שאי אפשר "לאסוף את העקבות שהציפורים משאירות ברוח". הם מדמיינים את העקבות האלה בצורה ישירה וחופשית. הידע עדיין לא קיצץ את דימונם. המציאות שלהם מלאה חידות והם מפענחים אותן ביצירתיות של משוררים ("אני יודע למה קוראים לפרח הזה חבלבל", אמר לי פעם ילד אחד, "כי חבל מאד לקטוף אותו!").

מתנה מאנטוניו

האוסף הכי הכי נולד מן הדיאלוג בין יהונתן בן חיים הישראלי לאנטוניו קטלנו האיטלקי. אנשי תאטרון הקרון רצו להזמין הצגה של אנטוניו לפסטיבל תאטרון הבובות בירושלים, אבל ההצגה היתה יקרה מדי לתקציב הצנוע של הפסטיבל. יהונתן הציע לאנטוניו לערוך כמה שינויים שיוזילו את העלות של המופע בלי לפגוע ברוחו המיוחדת, ואנטוניו אמר: "למה שלא תעשה זאת בעצמך? אני אעזור לך". וכך, בסופם של כמה מפגשים אינטנסיביים והרבה שיחות טלפון ודואר אלקטרוני נולד לו האוסף הכי הכי.

מספר יהונתן: "כשהתחלנו לעבוד ביחד אנטוניו אמר: 'בוא, יוצאים לעבודה', ויצאנו. לאן? לגן הגדול שלו. הסתובבנו בגינה ארבע שעות עם שקית נייר. אספנו עלים, שורשים, ענפים, אבנים קטנות וגדולות. 'זאת הספרייה שאיתה אנחנו עובדים', אמר אנטוניו. 'כל הדברים שמקיפים

הערות

1. באשו, הדרך הצרה לאוקו, תרגם יעקב רוז, הוצאת חרגול והוצאת עם עובד, 2006
2. "הייקו" ביפנית פירושו "תחילת השיר", כיוון שצמח משורות הפתיחה של צורה שירית קדומה יותר. בהייקו יפני מסורתי יש שלוש שורות בנות שבע עשרה הברות בסך הכול (5, 7, 5). השיר צריך לתאר רגע שמתרחש בהווה, ועליו לכלול "קיגו", כלומר מילה המסמלת את עונת השנה שבה הרגע הזה מתרחש; למשל, ענן זבובים או פריחת עץ הרוברבן.
3. באשו, תרגם יעקב רוז.
4. מינימליזם: הצגה של משהו באמצעים מועטים, ברמזים. למשל - כל עץ בשיר מיוצג על ידי ענף דקיק, נטול עלים.
5. לאחר שנת 1922 הצטרפו פוטוריסטים רבים לתנועה הפשיסטית באיטליה.
6. אוונגרד (Avant-garde) - בצרפתית פירושו "חיל חלוץ", כלומר הכוח הצבאי שיוצא ראשון, לפני המחנה. המושג הצבאי הועתק אל התחום האמנותי והפך לכינוי ליוצרים חדשניים או לזרמים שפורצים דרכים חדשות באמנות. בתחילת המאה העשרים היתה פריחה של זרמים כאלה, למשל הדאדא, הפוטוריזם והקוביזם.
7. אתר "הבמה" 4.7.07

